

KIELEN ELINKAARI

—
RIHO GRÜNTHAL

VIRKKAANASTUJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
25. TOUKOKUUTA 2005

Sieltä [Sortavalan kaupungista] hän sitten kääntyi takaisin Aunuksen kuvernementtiin, missä hän vielä kierteli sen eteläisimmässä osassa Novgorodin kuvernementin rajalla oppiakseen tuntemaan erään haaran molempien kuvernementtien suomalaista väestöä, jota paikalliset venäläiset sanoivat tshuudeiksi; nämä olivat siihen saakka olleet kieli- ja kansatieteilijöille aivan tuntemattomia.

Näin kuvaili vepsäläisiä ja tutkimusmatkansa ensimmäisiä tuloksia Pietarista juhanuksen 1824 aikoihin lähtenyt A. J. Sjögren (1955: 114–115). Hän oli tehnyt retken itselleen aiemmin tuntemattomalle alueelle, löytänyt sieltä etnisesti tarkemmin määrittelemättömän väestöryhmän ja tehnyt havaintoja heidän kielestään. Alue, jolle Sjögren oli matkustanut, oli muutaman päivä-

matkan päässä Venäjän pääkaupungista Pietarista. Se oli lähellä valtakunnan keskusta, mutta silti sellaista tutkimatonta periferiaa, josta tutkija saattoi löytää korkeintaan vähän tutkittuja alueita ja ihmisiä. Sjögrenin retki vepsäläisalueille ja hänen havaintonsa vepsän kielestä on suomalais-ugrialaisten kielten tutkimushistoriassa esitetty sananmukaisesti vepsäläisten »löytämisenä».

»Pohjoistshuudien» kieli, kuten myös Elias Lönnrot ja August Ahlqvist määrittivät vepsän 1850-luvulla, oli eksoottinen löytö. Näinkin läheltä valtakunnan pääkaupunkia oli vain hajanaista dokumentoitua tietoa, eikä alueen asukkaiden kielen suhde muihin lähialueiden kieliin ollut täysin selvä.

Muistiinpanot 1820-luvun vepsän kielen rakenteellisista ominaisuuksista eivät poikkea olennaisesti 2000-luvun alun vepsästä. Ne tunnusmerkit, jotka yhdistävät ja erottavat vepsän muista itämerensuomalai-

▷

sista kielistä, ovat yhtä lailla tunnistettavat. Fonologiset, morfologiset, syntaktiset ja semanttiset erityispiirteet on helppo osoittaa esimerkiksi Sjögrenin tallentamassa lauseessa *keda meile rikta* 'kuka meidän on tapettava', kielihistoriallisesti lausetta muokailten ja identtistä rakennetta tavoitellen 'ketä meille rikottava'. Sisäheitto ja merkitys 'tappaa' suomen *rikkoo*-verbin etymologisessa vastineessa *rikta* ovat silmiinpistäviä vepsäläisyyksiä.

Vepsän tapauksessa dokumentoitu historia on vajaan parinsadan vuoden pituinen. On perusteltua olettaa, että vepsä on itsenäisenä kielimuotona vielä joitakin vuosisatoja vanhempi, ovathan itämerensuomalaisten kielten tärkeimmät erot viimeistään keskiaikaista perua. Koska vepsä on yksi niistä suomalais-ugrilaisista ja maailman vähemmistökielistä, joiden puhujamäärä on viime vuosikymmenet jatkuvasti pienentynyt, liittyy sen tulevaisuuteen ja elinvoimaisuuteen kuitenkin paljon kysymysmerkkejä. Se on esimerkki kielestä, jonka menneisyyttä ei tunneta kovinkaan yksityiskohtaisesti. Mikäli mahdollista, tulevaisuus on vielä hämärämpi.

Kielentutkimuksessa kiinnostuksen kohteeksi on viime vuosikymmeninä nousut kielen itsensä lisäksi kielen käyttö sekä kielen ja ympäröivän yhteiskunnan suhde. Jäsennehtyä ja analysoitua tietoa kielen rakenteesta voidaan soveltaa, ja kieli nähdään osana laajempaa sosiologista ympäristöä. Sosiologinen näkökulma on tullut kielitieteeseen erityisesti englanninkielisissä puhujayhteisöissä tapahtuvien muutosten seuraamiseksi, ja sillä on nykyään Suomessa vahva perinne.

Silti tutkimuskohteen lavenemisella kielestä sen käyttöyhteisöön on erityistä merkitystä varsinkin puhujamäärältään pienempien kielten ja niiden käyttöympäristön kannalta. Lukuisten kieliyhteisöjen heikkenemisen ja hajoamisen takia kielitieteessä-

kin on alettu puhua uhanalaisuudesta. Uhanalaisuudella tarkoitetaan tällöin samanlaista kehityksen epäsuotuisuutta ja jatkuvuuden mahdollista katkeamista kuin biologisella uhanalaisuudella ja kasvi- tai eläinlajien vähenemisellä.

Kielelliseen jatkuvuuteen ja kielen ilmentämään kulttuuriperintöön liittyvien uhkakuvien selvin osoitin ovat puhujamäärän pieneneminen ja aktiivisesti kieltä taitavan ja käyttävän väestön vanheneminen. Uhanalaisuuteen on tavallisesti useita syitä, kuten kieliyhteisön hajoaminen, voimakkaat poliittiset ja kulttuuriset muutokset, kielenpuhujien ja kieliyhteisön identiteetin heikkeneminen ja jopa tietoiset valinnat, joiden takia jatkuvuus ja luonnollinen siirtyminen seuraavalle sukupolvelle ovat katkenneet tai vaarassa katketa. Uhanalaisuuden ja kieli-diversiteetin vähenemisen lisäksi puhujamäärän pieneneminen kertoo myös kielellisten perusoikeuksien puuttumisesta.

Kielessä itsessään empiirisenä tutkimuskohteena on harvoin sellaisia rakenteellisia ominaisuuksia, joiden perusteella voitaisiin tehdä päätelmiä sen kieliekologisesta tilasta. Esimerkiksi kaksikielisyys on hyvin tavallinen ilmiö, minkä takia vieraan kielen vaikutus näkyy esimerkiksi uusien sanojen ja käsitteiden tulemisena lähes kieleen kuin kieleen.

Hahmottelemani kuva pätee myös itämerensuomalaisella kielialueella. A. J. Sjögrenin 1820-luvulla tarkastelemaa vepsää erottaa tämän päivän vepsästä eniten kielisosiologinen murros. Silti kulttuuriympäristön muuttuminen keskivepsäläisissä kylissä sadassakahdeksassakymmenessä vuodessa ei ole välttämättä yhtä voimakas kuin se muutos, joka erottaa nyky-suomen Lönnrotin ja Snellmanin ajan suomesta tai nykyviron Eduard Ahrensin ja F. J. Wiedemanin, viron kieliopinkirjoittajien 1800-luvun puolivälin molemmin puolin kuvaamasta virosta.

Suomen ja viron, kahden elinvoimaimman itämerensuomalaisen kielen perusteella voitaisiin väittää, että jos kulttuurinen muutos ja kielen modernisointi tapahtuvat vähitellen, myös kieli sopeutuu tilanteeseen omalla luonnonmukaisella vauhdillaan. Molempien kielten kehitystä on sitä paitsi pitkään ohjailtu ja tuettu järjestelmällisen kielensuunnittelun avulla. Jos taas kulttuurinen muutos on nopeaa, ovat kielen ilmaisukapasiteetti ja sen käyttöympäristö paljon suuremmalla koetuksella. Kyläraitilla ja kotitarveviljelyksillä käyttökelpoinen kieli ei yhtäkkiä taivu teollistuneiden ja kaupungistuneiden suuryhteisöjen kommunikaatiotarpeisiin.

Itämerensuomalaisen kielialueen hyvinvoinvia malliesimerkkejä suomea ja viroa on rakennettu etupäässä kummankin kieliyhteisön omilla ehdoilla. Mallina ovat olleet Itämeren alueen suuret valtakielet. Pienten itämerensuomalaisten ja muiden suomalais-ugrilaisten kielten nykytilanteen ongelmat eivät johdukaan esikuvien puutteesta, vaan pitkälti eri aikoina vallinneesta kielipolitiikasta. Siksi väistämättömältä näyttävä kehitys, kuten monen uhanalaiseksi luokiteltavan kielen katoaminen tai tutkiminen ja tukeminen, on myös valintojen ja tietösten päätösten tulosta.

Kielidiversiteetin uhkaavasta romahduksesta varoittava uhanalaisuus johtuu paineesta, joka kohdistuu perinteisillä puhuma-alueillaan pitkään vähemmistöasemassa olleisiin kieliin. Niiden vähemmistöasema on kertakaikkisempi ja totaalisempi kuin erilaisten maahanmuuttajaryhmien, joiden kielellisten oikeuksien turvaaminen lähtee ensisijaisesti yksilön kielellisistä oikeuksista, ei kieliyhteisön tai kielen ainutkertaisuudesta.

Mikä on kielentutkimuksen tehtävä tässä tilanteessa? Mihin kysymyksiin Suomessa ja mutatis mutandis Virossa ja muissa itämerensuomalaisten ja muiden suoma-

lais-ugrilaisten kielten tutkimukseen suuntauneissa maissa pitäisi pystyä vastaamaan? Kielentutkimus on lähtökohdiltaan empiiristä, ja siksi on vaikea ajatella, että kielentutkimusta tehtäisiin ilman, että se kohdistuisi empiiriseen ainekseen. Samalla empiirisestä aineksesta, elävästä kielestä, uhkaa kuitenkin tulla kirjastokuriositeetti tai museoeksponaatti, josta satunnaisotannalla saatu ydinaines on varastoitu steriiliin vitriiniin. Usean kielen todellisuus näyttäytyy kaarena, jossa alku on hamassa menneisyydessä, dokumentoitu tieto osa dokumentoitua historiaa ja loppu hämmöttää jo lähitulevaisuudessa.

Kielentutkimuksessa on esitetty väite, että tieteenala edistää uhanalaisten kielten elpymistä ja kieliyhteisöjen arvostusta omaa kieltään kohtaan. Koska tämä väite sisältää positiivisen ennusteen, olisi houkuttelevaa tehdä siitä se johtopäätös, että lisäämällä uhanalaisten kielten tutkimusta vahvistetaan myös kieliyhteisöjä. Itämerensuomalaisella kielialueella ja sen lähipiirissä onkin merkkejä siitä, että kieli-identiteetistä puhuminen ja siitä alkava kielellisten oikeuksien jäsentely ovat lisänneet vähemmistökielten arvostusta. Pohjois-Ruotsin meänkieliset ovat olleet esillä suomalaisissa tiedotusvälineissä. Virossa toimii julkisen rahoituksen ansiosta eteläviron kieliohjelma, jonka tavoitteena on tukea eteläviroa eli võrun kieltä. Saamelaiskielistä pohjoissaamen aseman koheneminen viime vuosikymmeninä ja ensimmäiset tulokset inarissaamen tukitoimista ovat rohkaisevia esimerkkejä.

Itämerensuomalaiset kielet tarkoittavat perinteisen määritelmän mukaan suomea, viroa ja niiden lähimpiä sukukieliä, joita puhutaan tai on puhuttu koillisen Itämeren alueella ja Suomenlahden lähiympäristöstä pohjoiseen ja koilliseen avautuvalla alueella. Suomesta katsottuna muut itämerensuomalaiset kielet luetellaan usein järjestyk-

sessä suomi, inkeroinen, karjala, lyydi, vepsä, vatja, viro, võru eli eteläviro ja liivi. Tämä taksonomisesti yhtenäinen ja geneettiseltä taustaltaan keskenään läheinen ryhmä sisältää otoksen kieliekologisesti hyvin erilaisessa tilanteessa olevia kieliä. Suomi ja viro ovat Euroopan unionin jäsenvaltioiden virallisia kieliä, ja ne on modernisoitu toimimaan teknologisessa informaatioyhteiskunnassa. Suurin osa itämerensuomalaisista ja muista suomalais-ugrilaisista kielistä on silti uhanalaisia, monet jopa erittäin uhanalaisia. Globaalin kielidiversiteetin tila näyttää kutakuinkin samalta, ja suuri osa maailmankin kielistä on uhanalaisia.

Biodiversiteetin väheneminen eli biologisten lajien monimuotoisuuden katoaminen ja sen ehkäiseminen tarjoavat vertailukohtaan kysymykselle siitä, millainen on kielen elinkaari. Kasvien ja eläinten uhanalaisuutta on yritetty torjua pitempään kuin kielidiversiteetin vähenemistä, ja myös positiivisia tuloksia on saatu.

Ne keinot, joilla biologista uhanalaisuutta torjutaan, eivät kuitenkaan ole suoraan siirrettävissä kielidiversiteetin varjelemiseen. Kieliyhteisöä ei voida määrätä suojelukohteeksi eikä kielen puhuma-alueita toimenpidekieltoon. Silti myös kielellisen uhanalaisuuden perustekijät tunnetaan nykyään niin hyvin, että ilmiö on osoittautunut käsiteltävissä olevaksi asiaksi. Vähemmistökielten tukemiseen tähdätyt toimet on kohdistettu erityisesti yksilön ja yhteisön identiteetin vahvistamiseen ja kielellisten oikeuksien tunnustamiseen. Kun kielen käyttöympäristöä kehitetään joustavammaksi, kielen erilaisuuden arvo tunnustetaan ja kielelliset oikeudet nähdään samanlaisena perusoikeutena kuin muut ihmisen perusoikeudet, otetaan ensimmäisen kielidiversiteettiä puolustava askel.

Itämerensuomalaiset ja suomalais-ugrilaiset kielet laajemminkin tarjoavat hyvän esimerkin siitä, että kielen ominaispiirtei-

den, niiden erilaisuuden ja samuuden selittäminen on hyvin moniulotteinen empiirinen tutkimuskohde. Jokainen kieli avaa löytäjälleen uuden maailman, vaikka havainnot eivät olisikaan täysin samanlaista löytöretkeilijän iloa kuin A. J. Sjögrenillä 180 vuotta sitten. Suomeen ja viroon verrattuna pienemmät itämerensuomalaiset kielet ovat edelleen niin vähän tutkittuja, että nykyaikainen deskriptiivinen tutkimus olisi tuiki tarpeellista. Esimerkiksi syksyllä 2004 ilmestynyt laaja ja moderni Iso suomen kielioppi herättää kysymyksiä siitä, kuinka samat asiat ilmaistaan muissa itämerensuomalaisissa ja suomalais-ugrilaisissa kielissä, tunnetaanko samoja kieliopillisia kategorioita ja rakenteita niissä ollenkaan ja johtuvatko kielen väliset erot erilliskehityksestä, erilaisista kontaktikielistä vai sattumasta.

Kielten dokumentointi, yksittäisen kielen johdonmukainen analyysi ja suhteuttaminen muuhun kielentutkimukseen on perustutkimusta, joka palkitsee tekijänsä lähes yhtä koskemattomilla ja tuntemattomilla löydöillä kuin Sjögrenin havainto vepsäläisistä. Kielitypologia, yksi yleisen kielitieteen empiirisimmistä ja 1900-luvun lopulla kansainvälisessä lingvistiikassa näkyvimmiä nousseista haaroista, onkin suhtautunut uhanalaisista kielistä saatavaan tietoon ikään kuin geenipankin korvaamattomana voimavarana. Tämä globaalein kielitieteen suuntaus kerää todistusaineistonsa mahdollisimman laajalta maantieteelliseltä alueelta, mahdollisimman monesta kielikunnasta ja mahdollisimman erilaisista kielistä. Mahdollisimman kattavan aineiston avulla tavoitellaan pitäviä johtopäätöksiä esimerkiksi siitä, mitkä rakenteet tai ominaisuudet ovat todennäköisiä, mikä on mahdollista, mikä harvinaista ja mikä ei deduktiivisesti päättelemällä luultavasti esiinny missään maailman kielessä. Ilman rikasta kielidiversiteettiä ja dokumentoitua

tietoa eri alueiden kielistä kielitypologia olisi aseeton.

Koska itämerensuomalaisten kielten ja myös niitä lähimpänä olevien suomalais-ugrilaisten kielten yhteinen historiallinen tausta on helppo perustella, on niiden avulla hedelmällistä pohtia kielen historiallista kehitystä ja diakronisia muutoksia koskevia hypoteeseja. Aikajänne voi tällöin olla kymmenen, sata, tuhat tai viisikin tuhatta vuotta. Kieli säilyttää ja varastoi itseensä tietoa eri vaiheistaan, esihistoriallisesta ajasta dokumentoituun aikaan tapahtuneista kulttuurisista muutoksista ja kontakteista. Tämän takia kielen perimä ja kielikohtaiset erityispiirteet ovat samalla tavalla ainutlaatuisia ja jäljentämättömiä kuin kasvi- ja eläinlajien geeniperimä.

Nykyhetken tutkimuksessa ei voi välttää tietoa monien kielten kieliekologisesta tilasta ja uhanalaisuudesta. Kysymys kuuluu siksi, voiko näihin kieliin liittyvä tutkimus olla käytännöllistä. Tiedeyhteisöllä ei tunnetusti ole valtakirjaa päättää yhteiskunnallisista asioista. Siksi sen täytyy osoittaa ja analysoida asioita, kuten puhujamäärältään pienten kielten tilannetta ja tulevaisuudennäkymiä, varsinkin jos ne eivät ole toivotunlaisia. Jäsenneltyä teoreettista tietoa voidaan parhaimmillaan hyödyntää käytännön kysymysten edistämiseksi, kieliyhteisön identiteettiä ja kielenkäytön arvoa vahvistamaan.

Uhanalaisuudesta puhuminen ja kielen todellisen tilanteen osoittaminen voi toisaalta olla suunnattu kansainvälisen tiedeyhteisön foorumeille. Toisaalta on myös selviä merkkejä siitä, että kieliyhteisö ja kielenpuhujat itse eivät useinkaan tiedosta tekemiensä valintojen tai kielellisten oikeuksien puuttumisen merkitystä kieli- ja kulttuuriyhteisönsä tulevaisuudelle. Vähemmistökielen rajat eri temaattisissa käytötyhteyksissä saatetaan toki tuntea, mutta käyttöä rajoittavien valintojen kauaskanto-

suutta ei ymmärretä. Vähemmistökielten tutkimuksen avainkysymyksiä onkin, miten niitä koskeva tieto siirretään käytäntöön ja viedään niihin yhteisöihin, joita uhanalaisuus eniten koskettaa. Kuten vähemmistökielten puolestapuhujana elämäntyönsä tehnyt Joshua A. Fishman (2001: 1) toteaa, puhujamäärältään pienet vähemmistökielet eivät tarvitse ennusteita kehityksen väistämättömyydestä ja peruuttamattomuudesta, vaan terapeutista ymmärrystä ja askel askelelta kehityssuunnan muuttamiseen tarvittavia toimia. Tavoitteena ei tällöin ole ongelmien ratkaisu ulkopuolelta käsin, vaan mallien tarjoaminen ja edellytysten luominen sille, että kieliyhteisö voi itse rakentaa kielellistä jatkuvuutta.

Suomessa ja Euroopan unionissa yksilön kielellisiä oikeuksia on tuettu lainsäädännöllä. Monelle suomalais-ugrilaisen kielen puhujalle sellaiset yksilön oikeudet ja kieliyhteisön aseman tunnustavat sopimukset, joita löytyy esimerkiksi Suomen lainsäädännöstä, ovat kirjaimellisesti täysin eri maailmasta, siis epätodellisia. Euroopalaisessa tai globaalissa kontekstissa kielellisiä oikeuksia ei voida pitää kansallisen etuoikeutena, vaan ne sivuavat läheltä kansainvälisesti määriteltyjä ihmisoikeuksia. Alueelliset erot eivät tästä näkökulmasta katsottuna saisi olla este kielellisten oikeuksien toteutumislle: kielen elinkaaren pituuteen ja kielidiversiteetin säilymiseen vaikuttaakin ratkaisevasti se, kuinka tasapuolisesti kielellisten oikeuksien katsotaan kuuluvan kaikille kielille ja erityisesti niiden puhujille.

Itämerensuomalaisten ja suomalais-ugrilaisten kielten tutkimus on 2000-luvun Suomessa lähtökohdiltaan huomattavan erilaista kuin 150 vuotta sitten, jolloin näiden kielten järjestelmällinen tutkimus otti ensi askeliaan suomen kielen ja kirjallisuuden laaja-alaisen nimikkeen alla. Se poikkeaa myös 1920- ja 1930-luvun tilantees-

ta, jolloin esimerkkinä vepsän kielen tilanne oli vahvempi ja kielen kehitysnäkymät vähän aikaa valoisampia kuin kertaakaan aiemmin tai myöhemmin. Itämerensuomalaisten kielten tutkimus oli tuolloin yksi monista nousukauttaan eläneistä kansallisten tieteiden haaroista, joiden juuret olivat 1800-luvun kansallisessa heräämisessä, ja tieteelliset tavoitteet loivat kansallista itse-tuntoa.

Kansainvälisessä tiedeyhteisössä, avoimessa globaalistuneessa eurooppalaisessa yhteiskunnassa itämerensuomalaisten kielten tutkimuksen avainsanoiksi nousevat uudet näkökulmat. Puhujamäärältään pieniä kieliä yhdistää kielisukulaisuutta enemmän kielen uhanalaisuus, kielellisten oikeuksien vaillinaisuus ja kieltä puhuvan yksilön ja kielyhteisön identiteetin horjumisen. Katoavana tutkimuskohteena uhanalaisen kielen elinkaari koostuu tällöin erottumisesta omaksi kielekseen, löytämisestä ja tunnistamisesta, ja lopulta kielen käyttöpäristön hiipumisesta.

Puhujamäärältään pienten itämerensuomalaisten ja useiden muidenkin suomalais-ugrilaisten kielten tutkimuksen merkitys on se, että kukin kieli ja kielialue sisältää ainutkertaista tietoa Pohjois-Euroopan kulttuuriperinnöstä. Nämä kielet ovat edelleen korvaamaton apuväline selvitettyä suomen ja viron tai ylipäätään tämän alueen suomalais-ugrilaisten kielten varhaiseen kehitykseen liittyviä yksityiskohtia. Globaalissa kontekstissa kaikki kielet ovat korvaamaton osa kielidiversiteettiä ja osa ainutkertaista kulttuuriperintöä. Niiden tutkimukseen pätee se tiedepoliittinen toiminta-ajatus, että tiedeyhteisön on pystyttävä ot-

tamaan kantaa nopeisiin muutoksiin ja nykyaikaisesta maailmasta ja toimintamalleista nouseviin kysymyksiin. Samalla sen on kyettävä arvioimaan tavoitteitaan ja toimintaperiaatteitaan myös pitemmällä aikavälillä. Kielentutkimuksen tehtävä on siten toisaalta tarjota keinoja uhanalaisten kielten tukemiseksi, toisaalta pyrkiä tallentamaan ja dokumentoimaan mahdollisesti katoavaa tietoa mahdollisimman yksityiskohtaisesti ja mahdollisimman ajantasaisin käsittein.

Esitelmäni otsikolla »Kielen elinkaari» olen halunnut kiinnittää huomiota uhanalaisten kielten ja niiden tutkimuksen asemaan monikulttuurisessa ja globaalistuneessa Euroopassa. Itämerensuomalaiset kielet tai muut suomalais-ugrilaiset kielet eivät ole oma irrallinen tieteenparadigman sa, vaan ne ovat tutkimuskohteita, jota voidaan ja jota pitää lähestyä useiden eri metodien avulla. Kieli on ihmisikää monin verroin pitempi ilmiö. Siksi tiedeyhteisöllä on erityistehtävä Sjögrenin tavoin etsiä uusia ja tuntemattomia alueita ja osallistua kielidiversiteetin säilyttämiseksi tarvittavien keinojen keksimiseen. ■

LÄHTEET

- FISHMAN, JOSHUA A. 2001: Why is it so hard to save a threatened language? – Joshua A. Fishman (toim.), *Can threatened languages be saved?* Clevedon: Multilingual Matters.
- SJÖGREN, A. J. 1955: *Tutkijan tieni*. Käsikirjoituksesta suomentanut Aulis J. Joki. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.